

Lok Mahavidyala, Wardha

Subject : Sociology

B.A. part - Semester II

Study Material

युनिट 1

संस्कृती आणि समाज

संस्कृती

..... अर्थ व व्याख्या, वैशिष्ट्ये, महत्व आणि प्रकार्ये

अर्थ व व्याख्या -

मॅलिनोव्हस्की यांच्या मते, “ ज्यांच्याव्दारे मानव आपली उद्दिष्टे साध्य करतो, ती मानवनिर्मित साधने व माध्यमे म्हणजे संस्कृती होय.”

टायलर यांच्या मते, “ समाजाचा घटक म्हणून व्यक्ती जे ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीतीतत्वे, कायदे, रुढी आणि इतर बाबी प्राप्त करून घेते, त्या सर्वांच्या संमिश्र एकीकरणाला संस्कृती असे म्हणतात.”

बोर्गासच्या मते, “ समूहाच्या कार्ये करणे आणि विचार करण्याच्या सर्व गोष्टी म्हणजे संस्कृती होय.”

संस्कृतीचे प्रकार -

- भौतिक संस्कृती
- अभौतिक संस्कृती

संस्कृतीची वैशिष्ट्ये अथवा लक्षणे किंवा स्वरूप -

- संस्कृती ही मानवनिर्मित आहे
- हेतुपूर्वक निर्मिती
- संस्कृतीचे स्वतंत्र अस्तित्व
- सामूहिक मालकी किंवा सामायिकता
- संस्कृती शिकावी लागते
- संस्कृतीत हस्तांतरणक्षमता आहे
- संस्कृती संचयशील असते
- संस्कृती प्रतीकात्मक आहे
- संस्कृती परिवर्तनशील आहे
- संस्कृतीचे प्रसरण होते
- संस्कृती अमूर्त आहे

- संस्कृती हा समाजाचा आदर्श होय
- प्रत्येक समाजाची संस्कृती वेगवेगळी असते
- संस्कृती समाजसदस्यांना त्यांच्या गरजा भागवून समाधानी ठेवते
- संस्कृती ही एकात्मता निर्माण करणारी यंत्रणा होय

संस्कृतीचे महत्व आणि संस्कृतीची प्रकार्ये -

संस्कृतीची प्रकार्ये -

- एक सामाजिक प्राणी म्हणून मानवाची जडणघडण
- सामाजीकरण
- व्यक्तिमत्त्वाचा विकास
- जीवनाची रूपरेषा वा जीवनाचा आराखडा
- सामाजिक नियंत्रण
- सामाजिक प्रगती
- आर्थिक गरजांची पूर्ती
- सामाजिक प्रगती
- संस्कृतीमुळे सामाजिक आंतरक्रिया घडून येणे शक्य होते

संस्कृतीचे घटकतत्वे किंवा मुलतत्वे

- ज्ञान
- विश्वास
- प्रमाणके व मुल्ये
- चिन्हे व संकेत

संस्कृती आणि व्यक्तीमत्व यांच्यातील सहसंबंध

युनिट 2

सामाजिक विचलन आणि सामाजिक अनुचलन

सामाजिक विचलन

..... अर्थ व व्याख्या, कारणे

अर्थ व व्याख्या

शेपर्ड, ओडोम आणि ब्रुटन च्या मते, “ समूहाचे किंवा समाजाचे नियम मोडून होणारे वर्तन म्हणजे सामाजिक विचलन होय.”

डेव्हिड पॉपेनोच्या मते, “ समूहाच्या किंवा समाजाच्या सामाजिक नियमनांचा भंग करणारे वर्तन म्हणजे सामाजिक विचलन होय.”

सामाजिक विचलनाची कारणे -

- अज्ञान
- काही प्राप्त करण्याची आकांक्षा
- नामनिर्देश
- दोषपूर्ण व अपर्याप्त सामाजीकरण
- कमकुवत किंवा दुर्बल पुरस्कार आणि दंडव्यवस्था
- संयुक्तीकरण
- कमकुवत अंमलबजावणी
- सामाजिक नियमनांची अस्पष्टता
- सामाजिक नियमनांचा भंग उघडकीस न येणे
- भ्रष्ट अंमलबजावणी
- गुन्हापीडितांचे साहय

विचलनात्मक वर्तन नियंत्रित करण्यासंबंधीचे उपाय -

सामाजिक अनुचलन

अर्थ व व्याख्या

विल्यम पी. सॉकटच्या मते, “ सामाजिक समूहाच्या अपेक्षेनुसार होणारे वर्तन म्हणजे अनुचलन होय.”

जे.एम.शेपर्डच्या मते, “ जेव्हा समूहास अपेक्षित रीतीनुसार व्यक्ती इतरांशी वर्तन करतात तेव्हा त्या आंतरक्रियाच्या प्रकारास अनुचलन म्हणतात.”

सामाजिक अनुचलनाला प्रोत्साहित करणारे घटक / कारणे -

- सामाजीकरण
- पृथक्करण किंवा रोधन
- नियमनांचा क्रम निर्धारित करणे
- सामाजिक नियंत्रण
- विचारप्रणाली
- सुप्त हितसंबंध

प्रमाणशून्यता आणि सामाजिक विचलन

सामाजिक संरचना आणि सामाजिक विचलन

वैयक्तिक विचलनात्मक वर्तनाचे प्रकार -

- नवक्लृप्ती
 - कर्मकांडवाद
 - पलायनवाद किंवा अपगमन
 - बंडखोरी
-

सामाजिक नियंत्रण

..... अर्थ, व्याख्या, साधने

अर्थ व व्याख्या

मॅक आयव्हर व पेजच्या मते, “ सामाजिक नियंत्रण म्हणजे समाजव्यवस्थेत ऐक्यभाव निर्माण करणारी व सुव्यवस्था टिकवून ठेवणारी पध्दती होय.”

एडवर्ड रॉसच्या मते, “ सामाजिक नियंत्रण म्हणजे अशा साधनांची व्यवस्था की ज्यांच्या माध्यमातून समाज आपल्या सदस्यांना स्वीकृत वर्तन प्रतिमानांचे अनुकरण करण्यास शिकवितो.”

सामाजिक नियंत्रणाची साधने -

- औपचारिक साधने
 - (1) सामाजिक अनुज्ञा
 - (2) कायदा
 - अनौपचारिक साधने
 - (1) प्रथा
 - (2) परंपरा
 - (3) लोकाचार अथवा लोकरुढी
 - (4) लोकनीती
 - (5) धर्म
-

युनिट 3

सामाजिक स्तरीकरण आणि सामाजिक गतिशीलता

सामाजिक स्तरीकरण

..... अर्थ व व्याख्या, प्रकार

अर्थ व व्याख्या

सोरोकिनच्या मते, “ एखाद्या समाजाचे एकावर एक अशा रचलेल्या वर्गांमध्ये झालेले विभेदन म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय.”

पी.गिल्बर्ट च्या मते, “ ज्यांचे परस्परसंबंध श्रेष्ठत्व व कनिष्ठत्वाच्या कल्पनेवर आधारलेले असतात, अशा कायम स्वरूपाच्या गटांमध्ये जे विभाजन झालेले असते, त्याला सामाजिक स्तरीकरण म्हणतात.”

सामाजिक स्तरीकरणाचे वैशिष्ट्ये -

- प्राचीनता व सार्वत्रिकता
- सतत सुरु असलेली प्रक्रिया
- स्वाभाविकता
- सामाजिकता
- पिरॅमिड सादृश्यता
- तुलनात्मक स्थैर्य
- स्तरीकरणाच्या आधारांमधील विविधता
- सत्तेच्या वितरणासंबंधीची विषमता

सामाजिक स्तरीकरणाचे आधार -

- सत्ता
- संपत्ती
- प्रतिष्ठा

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार -

- मुक्त स्तरीकरण
- बंद स्तरीकरण

सामाजिक स्तरीकरणाचे उपप्रकार -

- गुलाम
- इस्टेट
- सत्ता आणि लिंगाधिष्ठित व्यवस्था
- जातीव्यवस्था
- वर्गव्यवस्था

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्ये आणि अपकार्ये

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्ये -

- समाजाला योग्य कार्यासाठी पात्र व्यक्ती
- उच्चस्थान व दर्जा प्राप्त करण्यासाठी स्पर्धा निर्माण होते
- ऐक्य व समाज संघटन
- विशिष्ट गुण टिकून ठेवण्याचा प्रयत्न
- लोकांच्या जीवनशैलीतील तफावत
- सामाजिक नियंत्रण
- सामाजिक गतीशिलतेस प्रोत्साहन

सामाजिक स्तरीकरणाचे अपकार्ये -

- गुणी व कर्तृत्ववान व्यक्तींना संधी मिळत नाही
 - कर्तृत्वशून्य लोकांना महत्व
 - सत्ता व संपत्तीचे केंद्रीकरण
 - विषमतेत वृद्धी
 - वर्गसंघर्ष अटळ
 - वर्गीय समर्थनाची प्रवृत्ती
 - महत्वपूर्ण लोकांना सामाजिक पुरस्कारापासून वंचित करणे
-

सामाजिक गतिशिलता

..... अर्थ व व्याख्या, प्रकार

अर्थ व व्याख्या

पी.ए.सोरोकिन यांच्या मते, “ सामाजिक गतिमत्व हे व्यक्ती, कुटुंब आणि समूहांच्या विशिष्ट सामाजिक स्थानातून दुस-या सामाजिक स्थानात प्रवेश करण्याची प्रक्रिया होय.”

जॉन शेपर्ड यांच्या मते, “ स्तरीकरण संरचनेत व्यक्ती किंवा समूहाची चलनशीलता म्हणजे सामाजिक गतिशिलता होय.”

सामाजिक गतिशिलतेचे प्रकार -

- समस्तर गतिशिलता
 - उदग्र गतिशिलता
- (अ) ऊर्ध्वगामी गतिशिलता
(ब) अधोगामी गतिशिलता
-

युनिट 4

समाजशास्त्रातील प्रमुख सैध्दांतिक दृष्टिकोन

समाजशास्त्रातील स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे टिकात्मक परिक्षण

स्त्रीवादी (नारीवाद) दृष्टिकोन

अर्थ व व्याख्या

स्पेंडर यांच्या मते, “ स्वतंत्र जीव म्हणून उपेक्षित स्त्रियांविषयी विश्लेषा करणे म्हणजे स्त्रीवाद होय.”

स्टॅनने लिझ आणि सेवाईज यांच्या मते, “ ज्या साहित्यामध्ये स्त्रियांची समानता आणि त्यांचा विकास यासंबंधी अभ्यास केला जातो त्यास स्त्रीवाद असे म्हटले जाते.”

टिकात्मक परिक्षण

स्त्रीवादी दृष्टिकोन आणि स्त्रीवादी चळवळींच्या अभ्यासाचे महत्व -

- भूतकाळात घडलेल्या चुकांची दुरुस्ती करण्याचे मार्ग
- मानवी हक्क
- सामाजिक न्याय या तत्वाची अंमलबजावणी
- सार्वजनिक जीवनातील स्त्रियांच्या सहभागात वाढ
- स्त्री अस्मितेची निर्मिती

समाजशास्त्रातील संघर्षवादी दृष्टिकोन -

- संघर्षवादी विचारप्रवाहाचा अर्थ
 - संघर्षवादी सिध्दांत
 - कार्ल मार्क्सने केलेली संघर्षवादी सिध्दांताची मांडणी
 - संघर्षवादी दृष्टिकोनाचे टिकात्मक परिक्षण
-